

УДК 94(477)

*Степан БОРЧУК***“ЕНЦИКЛОПЕДЯ УКРАЇНОЗНАВСТВА”: МОТИВАЦІЯ
ВИНИКНЕННЯ, ТЕМАТИЧНЕ НАПОВНЕННЯ**

Охарактеризовано особливості створення і тематичне наповнення “Енциклопедії українознавства”. Наголошено, що основна заслуга в появі енциклопедичного видання належить еміграційному НТШ, керівництво якого забезпечило редакційну колегію висококваліфікованими спеціалістами й належною науковою базою, незважаючи на складні матеріально-фінансові умови та розпорошеність українських наукових сил по світу. Зазначено, що під керівництвом В. Кубійовича Інститут енциклопедії НТШ зумів не лише у стислий термін видати першу частину проекту – “ЕУ-1”, а й завершити масштабний словниковий десятитомник “ЕУ-2”. Констатовано, що нове керівництво редколегії “ЕУ” після смерті В. Кубійовича (1985), враховуючи геополітичні трансформації кінця 1980-х – початку 1990-х років, а саме кризу і розпад СРСР й відновлення державної незалежності України, підготувало й видало додатковий 11-й том “Енциклопедії українознавства”, в якому враховано прогалини попередніх томів й суттєво уточнено й доповнено персоналії українських діячів, насамперед тих, хто зазнав репресій.

Ключові слова: “Енциклопедія українознавства”, еміграція, Німеччина, В. Кубійович.

Завершення видання “Української Загальної Енциклопедії” (1935) надало потужний імпульс розвитку української енциклопедистики, підштовхнуло до нової праці українських учених. Головною їхньою метою стало створення спеціалізованого, багатотомного видання, присвяченого саме українській проблематиці. Згодом ідея була реалізована у вигляді “Енциклопедії українознавства”.

Перехід з-під ліберальної в національному питанні польської влади під юрисдикцію Радянського Союзу не міг не позначитися на долі НТШ та його вчених. 25 червня 1939 р. у Львові відбулися останні збори Товариства, після яких воно припинило роботу через літні відпустки, а згодом початок війни¹. Із приходом до Львова більшовиків було ліквідовано серед інших українських організацій і НТШ.

За таких умов єдиною надією західноукраїнських учених на вільну (як їм здавалося) роботу стали німці, чия війна з Радянським Союзом була неминуною. Ще до початку Вітчизняної війни деякі вчені розпочали переговори з німецькою владою про можливість майбутньої співпраці. Зокрема, В. Кубійович зміг домовитися з генерал-губернатором Польщі Г. Франком про відкриття Наукового інституту ім. Шевченка у Кракові з майбутнім переїздом до Львова.

¹ *Кубійович В.* Наукове товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр. / В. Кубійович // Український історик. – 1973. – Ч. 1–2(37–38). – С. 9.

У Кракові знайшов собі притулок і головний ініціатор української енциклопедії професор І. Раковський, який спільно з Євгеном-Юлієм Пеленським, директором Українського видавництва у Кракові, ініціював підготовку нової п'яти томної "Енциклопедії українознавства". Розпочали збір матеріалу для друку, до роботи було підключено багатьох українських учених, які перебували в німецькій зоні окупації. Редакції "Енциклопедії українознавства" вдалося доволі оперативно зібрати матеріал для першого тому "ЕУ", однак надалі робота загальмувалася знов-таки через політичні причини.

Відносини українських вчених з німецькою владою були теплі недовго. Особливо стосунки погіршилися після подій 30 червня 1941 р. Цей акт мав важливе значення і для майбутньої "Енциклопедії українознавства", адже після того німецька влада взагалі відмовилася від співробітництва, залишивши вчених сам на сам із проблемами. Через це із запланованих п'яти томів вийшов тільки перший (присвячений природі та демографії України, із статтями В. Сочинського, І. Раковського, В. Кубійовича та багатьох інших)².

Розчарований такою невдачею, І. Раковський скоро відійшов від справи, фактично передавши її молодому, активному В. Кубійовичу. Проте бажання останнього в тих умовах виявилось замало, наступ радянських військ і робота у складі Українського центрального комітету віднімали в нього більшість часу. Тож проект було вирішено відкласти³.

Відразу після закінчення війни українські вчені, більшість з яких змогла залишити Україну і не потрапити до рук радянських каральних органів, продовжили свою наукову роботу в еміграції. Її центром у Німеччині досить швидко став Мюнхен, де утворилися українські наукові та освітні осередки, зокрема Український вільний університет. Проте реально працювати над відновленням енциклопедії розпочали лише з приїздом до Мюнхена В. Кубійовича.

Дуже важливим для роботи над "Енциклопедією українознавства" став з'їзд у Берхтесгадені, що відбувався від 3 до 7 березня 1948 р. На з'їзді було сформовано внутрішню структуру Товариства, передусім затверджено комітети та інститути. В. Кубійович виголосив там реферат про потребу відновлення роботи над "Енциклопедією українознавства", який викликав інтерес та жваві дискусії серед учасників⁴.

Як практичний крок до створення "Енциклопедії українознавства" у вересні 1947 р. було засновано окремий структурний підрозділ НТШ – Інститут енциклопедії, який очолив З. Кузеля, одночасно призначений і головним редактором проекту. Завдяки відсутності потреби узгодження цього акта в державних бюрократичних інституціях він виявився значно дієвішим, аніж спроба створення аналогічного інституту в системі АН УРСР 1946 р.

До енциклопедичного проекту активно долучався тогочасний генеральний секретар НТШ В. Кубійович, який одночасно став другим головним редактором, перебравши на себе більшість організаторських функцій. Як згадував В. Кубійович,

² *Трембіцький А.* Енциклопедична діяльність Володимира Січинського [Електронний ресурс] / А. Трембіцький. – Режим доступу: <http://www.info-library.com.ua/books-text-l/1087.html>

³ *Жулинський М.* Енциклопедія сучасної України / М. Жулинський // *Голос України*. – 1995. – 20 вересня. – С. 11, 18.

⁴ *Кубійович В.* Наукове товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр. – С. 24, 25.

до цієї роботи він взявся дуже неохоче, адже вона відволікала його від інших справ, передусім власної наукової діяльності та роботи в Інституті національних дослідів⁵.

Так, за рішенням з'їзду було умовлено видавати проект за таким планом: 1. Загальна частина “Енциклопедії українознавства”, що мала містити тільки українознавчі матеріали (так звана ЕУ-1). Запланували зробити її тритомним виданням, тобто продовжити справу, яку розпочав І. Раковський у Кракові 1941 р. У ній мали бути відображені всі сфери життя українців, з відповідною пропорційністю матеріалу за ступенем його важливості. 2. Спеціальна, гаслова частина (ЕУ-2), яка б містила всебічну інформацію про життя людства. У віддалених планах організаторів проекту була й третя частина (ЕУ-3) – енциклопедія української діаспори. Однак цей проект, на відміну від двох попередніх, так і не був виконаний, і до нього навіть не поверталися⁶.

На В. Кубійовича поклали основне організаційне навантаження: він був укладачем програм, організатором редакційної колегії, бюро, колективу авторів. До складу редакційної колегії входили: професор М. Глобенко, професор Р. Димінський, професор Н. Полонська-Василенко, професор Ю. Шерех (Шевельов); її секретарем була С. Янів; мапи і діаграми – роботи М. Кулицького. Як редактор відділу чи підвідділу працював 21 учений (М. Васильов, І. Витанович, В. Гаєвський, О. Горбач, Б. Крупницький, В. Кубійович, З. Кузеля, О. Кульчицький, З. Лесько, О. Оглоблін, Л. Окіншевич, Я. Пастернак, В. Петров, В. Плющ, Я. Рудницький, В. Січинський, М. Терлецький, М. Чубатий, П. Шандрук, Ю. Шерех, В. Янів), як автори статей – 120 науковців і фахівців; після написання тексту 48 осіб співпрацювали з видавництвом як рецензенти⁷.

Робота над першою частиною проекту – “ЕУ-1” – тривала до 1952 р. і завершилася виходом у світ тритомного українознавчого видання. Загалом “ЕУ-1” становить три томи із загальною кількістю сторінок 1230, з яких 1197 займає текст, а інші – мапи, малюнки, репродукції та додатки. Весь матеріал, вміщений у цьому довіднику, поділено на 20 розділів. Такий список розділів, на думку авторів, якнайкраще мав відобразити всі особливості історії, культури, господарства та суспільного й духовного життя українців. До “ЕУ-2” було перенесено розділи “Техніка”, “Геральдика”, “Еміграційне життя”, “НумізMATика”, “Філателія”, “Місцеве життя”. Вищеназвані розділи через низку причин (і передусім через брак площ та достовірної статистичної інформації з УРСР) було вирішено відкласти до кращих часів, адже “ЕУ-2” планували зробити масштабнішою і, відповідно, включити їх до неї⁸.

Видавничу справу відредагованого на червень 1952 р. взяло на себе пластове видавництво “Нове життя”, яке очолював доктор А. Фіголь. Друкували енциклопедію в Нюрнберзі, у друкарні Себальдуса. Це викликало додаткові труднощі, адже вона перебувала далеко від редакції, що встигла разом з осередком НТШ переїхати до Франції, у м. Сарсель. У таких умовах здійснювати контроль над випуском зошитів, роботою працівників друкарні, які не знали української мови, було проблематично, і це зумовило наявність у тексті деяких технічних помилок.

⁵ Його ж. Мені 85 / В. Кубійович. – Мюнхен, 1985. – С. 252.

⁶ Його ж. Наукове товариство ім. Шевченка у 1939–1952 рр. – С. 25.

⁷ Там само. – С. 47.

⁸ Жуковський А. Енциклопедія Українознавства / А. Жуковський // Енциклопедичний вісник України. – 2009. – № 1. – С. 36.

Значну допомогу в технічному оформленні перших томів “ЕУ-1”, зокрема у кліше та малюнках, надав В. Черхавський.

Однак працівники редакції не припинили своєї активності й взялися за виконання подальших завдань: створення повноцінної, загальної енциклопедії та англословного видання українознавчого розділу. Роботу над англословним варіантом розпочали практично відразу по завершенню видання “ЕУ-1” 1952 р. На думку упорядників, вона полягала в якісному перекладі “Енциклопедії українознавства” англійською мовою з внесенням до неї певних уточнень. Незважаючи на те, що роботу над “АЕУ” розпочали відразу після переїзду НТШ до Сарселя 1952 р., затягнулася вона зі значними перервами більш ніж на 10 років.

Лише 1963 р. вийшов у світ перший том “АЕУ”, а 1970-го – другий. Проте час, витрачений на підготовку цього проекту, не був марний. “АЕУ” стала не просто перекладом “ЕУ-1”, а її повноцінним другим виданням, доведеним до найближчих часів і збагаченим новою інформацією. Окрім того, що це видання було змістовніше й відповідало часу, воно мало набагато краще оформлення, що тоді, й особливо в умовах США, було не менш важливим. “АЕУ” складалася із 2579 сторінок (тільки більшого шрифту, аніж “ЕУ-1”), зокрема 219 сторінок індексу, якого в україномовному варіанті взагалі не було. Значно більшою стала й кількість мап та ілюстрацій.

Та не лише праця над англословною версією “Енциклопедії українознавства” була завданням Інституту енциклопедії НТШ на початку 50-х років ХХ ст. Головним і пріоритетним залишався напрям із підготовки другої частини “ЕУ-2”, що мала містити інформацію за загальними галузями знань, не прив’язаними суто до України та україністики. Ця друга частина мала доповнювати й поглиблювати першу, перетворюючи її з підручника з українознавства на повноцінну енциклопедію.

Роботу над “ЕУ-2”, як засвідчує її головний редактор В. Кубійович, розпочали ще 1950 р., однак через напруженість у виданні “ЕУ-1” вона мала суто номінальний, підготовчий характер. Справжню діяльність розгорнули відразу після завершення попереднього проекту, 1952 р. Важливою обставиною, що сприяла швидкому початковій роботі, була наявність уже сформованого редакційного колективу, який просто переключився на іншу сферу.

Проте великою втратою для редакційної колегиї стала смерть у травні 1952 р. одного з головних редакторів – З. Кузелі, внаслідок чого вся керівна, організаційна та редакційна робота зосередилася в руках В. Кубійовича, що значною мірою пригальмувало процес. Він також був редактором усієї словникової частини всього проекту. Відбулися певні зміни й у складі редакторського колективу, і протягом усього періоду роботи над “ЕУ-2” зміни тривали¹³⁸.

Зрозуміло, що далеко не всі автори виконували однаковий обсяг робіт⁹. Загалом над “ЕУ-2” працювало близько 200 авторів, що є досить значною цифрою, враховуючи той факт, що всі вони були представниками діаспори й мешкали в різних країнах, однак завдяки активності В. Кубійовича були об’єднані однією справою.

Робота над “ЕУ-2” тривала понад 37 років – від 1952 р. до 1989, коли було випущено останній із запланованих десяти томів. І хоча надалі роботу над проектом не припинили, зокрема до 1991 р. йшов процес створення 11-го, додаткового тому,

⁹ Його ж. Вклад Олександра Оглоблина в “Енциклопедію українознавства” / А. Жуковський // Український історик. – 1995. – Ч. 1–4(124–127). – С. 209–220.

який мав містити виправлення помилок та неточностей із попередніх томів, а також гасла, які з різних причин не було до них включено, проте сам собою десяти томник становить завершену працю. Усього “ЕУ-2” має 4 000 сторінок, що містять 18 217 гасел, замість запланованих 1 600 з 20 000 гасел¹⁰.

Незважаючи на всілякі перепони, розпорошеність українських учених в еміграції і навіть смерть організатора та Головного редактора В. Кубійовича, колектив НТШ завершив видання повноцінної українознавчої енциклопедії, яка й до сьогодні залишається однією з найважливіших пам’яток української науки й одним із небагатьох завершених українських енциклопедичних проєктів.

Stepan BORCHUK. Encyclopedia of Ukraine: incentives and themes

The article characterizes a process of creating and content of the Encyclopedia of Ukraine. It emphasizes the leading role of the émigré Shevchenko Scientific Society (NTSh) in designing and publishing of the Encyclopedia, since NTSh leadership provided the editorial board with highly qualified specialists and an appropriate academic basis, despite complex financial conditions and the fact that Ukrainian academia was scattered around the world. It stresses that the NTSh-based Institute of Encyclopedia lead by Kubiiovych succeeded not only to finish the first part of the project in a very short time, but also to complete a larger scale project, the 10-volume ‘Encyclopedia of Ukraine-2’. It also describes efforts of the Encyclopedia editorial board to issue an additional 11th volume after the death of Kubiiovych in 1985 and geopolitical transformations of the late 1980s and early 1990s, namely the disintegration of the USSR and the renewal of Ukrainian independence, which filled in the gaps in the previous volumes and substantially refined and complemented information on Ukrainian activists, who suffered repressions.

Key words: Encyclopedia of Ukraine, emigration, Germany, Volodymyr Kubiiovych.

¹⁰ Передне слово // Енциклопедія Українознавства. Словникова частина Перевидання в Україні / [ред. В. Кубійович]. – Львів, 1993. – Т. 1. – С. 5.